

UOT 297

SEVİNC RƏHNULLA

(AMEA M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu)

ÇAR RUSİYASININ SONUNCU, AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN İLK ŞEYXÜLİSLAMI

Açar sözlər: Azərbaycan, ruhani idarəsi, şeyxülislam, Məhəmməd Pişnamazzadə, mübarizə

1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən [7,s.568] sonra Azərbaycanın şimal hissəsini ələ keçirən çar Rusiyası Qafqazda dini məsələləri nəzarətdə saxlamaq üçün 1823-cü ildə şiə təriqətinə başçı kimi şeyxülislam, 1832-ci ildə isə sünni təriqətinə başçı kimi isə müfti vəzifələrini təsis etmişdir. Amma bu hər hansı bir təşkilatın yaranması deyildir.

Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin başlıca prinsipləri əsasən şiə ruhanilərinin xanlıqlar dövründə malik olduqları muxtar idarəçiliyinə son qoymaq, ruhanilərin sayını azaltmaq, şəriət məhkəmələrinin funksiyasını məhdudlaşdırıb, ləğv etmək, müstəmləkə əleyhinə çıxmış ruhaniləri amansız cəzalandırmaq [11,s.34], onların İran və Türkiyədəki dindəşləri ilə əlaqəsini kəsmək, xaricdə təhsil almalarına qadağa qoymaqdan ibarət idi.

Gələcəkdə müsəlman Türkiyə və İran dövlətləri ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu anlayan Rus dövləti zəbt elədiyi ərəzilərdəki müsəlmanlarla yeni bir siyasi xətt üzrə davranmağa başladı. “Çar hökumətinin islama və müsəlmanlara olan münasibətinin köklü surətdə dəyişməsinin səbəblərindən biri də Türkiyə dövlətinin Rusiyaya birləşdirilən müsəlman xanlıqlarının torpaqları haqqında iddialarını neytrallaşdırmaq zərurəti olmuşdur. Türkiyə dövlətinin Rusiyada yaşayan müsəlmanlara güclü təsiri nəzərə alınmalı idi, çünki dini əqidəyə görə müsəlmanların təqib edilməsi, Krım və Şimali Qafqaz əhalisinin böyük qruplarının Türkiyəyə qaçması da vəziyyəti gərginləşdirirdi, dini münasibətlərin loyallıq surətdə sahmanlanmasını tələb edirdi” [1, s.-56-57].

İmperiya hakim dairələri Şimali Azərbaycanı işğal etməyə başladığı dövrdən etibarən müsəlman dindarlara müstəmləkə siyasətini həyata keçirməyə mane olan qüvvə kimi baxırdı. Buna görə də, çar hökuməti ilk növbəti ruhaniləri “zərərsizləşdirməyi” qarşına məqsəd qoymuşdu.

Bu dövrdə müsəlman ruhaniliyinin təşkilinə dair bir neçə əsasnamə layihəsi hazırlanmasına baxmayaraq [10,s.345], heç biri qəbul edilməmişdir [3,s.136]. Bu əsasən diyarda ümumi sabitliyin olmaması, çarizmin Azərbaycandakı siyasətinin müəyyənləşməməsi ilə bağlı idi.

50 ildən artıq təşkil olunması məsələsinə baxılan, məqsədli olaraq ayrı-ayrılıqda yaradılan Zaqafqaziya sünni və şiə müsəlman ruhani idarələri 5 aprel 1872-ci ildə qanunvericiliklə təsdiq olundu. Qəbul olunan əsanamə ciddi dəyişikliyə uğramadan 1917-ci ilin fevralına kimi qüvvədə qaldı [8, s.96].

Şeyxüllislam “İslamın ağsaqqalı”, “başçısı” deməkdir. Hərfi mənada isə “şeyx” qoca, şeyxülislam “İslamın qocası (müəllimi)”, dini anlamına gəlir. Lüğətdə “qoca, ahıl adam” mənasına gələn şeyx kəlməsi (cəm şəklində şuyux, əşyax, məşayix) müxtəlif İslam dövlətləri və toplumlarında hörmət ifadəsi olaraq bir çox anlamda işlənilmişdi. Qurani kərimdə üç yerdə tək (Hud 11/72; Yusif 12/78; əl-Qasas 28/23), bir yerdə cəm (əl-Mumin 40/67) şəklilə keçərək bunların hamısında lüğəti mənadadır [9,c.39, s.49,97; c.I,s.262]. İslam təşəkkül tapmamışdan əvvəllər də ərəblərdə qəbilə və tayfa başçısına seyyid, rəis deyildiyi kimi şeyx adı da verilmişdi. Müxtəlif elm sahələrində məşhurlaşan alimlərə də şeyx deyilirdi.

Zaqafqaziyada XIX əsrin əvvəllərində işlədilən bu ad rus imperatorunun əmri ilə şiə icmasının başçısına verilmişdir. O, istisnasız olaraq hökumət tərəfindən təyin olunur, bütün mübahisəli məsələlərə və şəriət əsasında qanunların qəbuluna, eləcə də şikayətlərə baxmışdır. “1823-cü ildən etibarən Qafqazda şeyxülislamlıq təsisatı sadəcə şəriət məhkəmələrini ehtiva çərçivəsindən çıxaraq, geniş funksiyalı, fəal bir idarəçilik qurumuna çevrilmişdir. Bu qurumun əsas qayəsi Allaha, Vətənə və xalqa xidmət olmuşdur”[6, s.41-45].

1909-cu ilə kimi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə Məhəmmədəli Hüseynzadə, Fazil İrəvani, Əhməd Hüseynzadə, Mirzə Həsən Tahirzadə, Əbdüssalam Axundzadə, Məhəmmədhəsən Mövlazadə Şəkəvi kimi şeyxülislam rəhbərlik etmişlər.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sayca yeddinci şeyxülislamı olan Axund Məhəmməd Pişnamazzadə 1853-cü il mayın 15-də Gəncə şəhərində anadan olmuşdur.

Pişnamazzadələr soyunun nümayəndələri Gəncə və Şəkidə yaşamış, elmə, təhsilə və eyni zamanda İslam dininə bağlı insanlar olmuşlar. Bu soyadın mənbələrdə məlum olan ilk böyük nümayəndəsi Mirzə Fətəli Axundov və Şeyx İbrahim Şeyxzamanlının müəllimi olmuş Mövlana Molla Hüseyn Pişnamazzadədir. Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə Molla Hüseynin nəvəsidir.

1892-ci ildə Gəncə Cümə məscidinə baş molla təyin olunan Məhəmməd Pişnamazzadə qısa müddət ərzində savadlı və bacarıqlı ruhani kimi böyük hörmət qazanmış, bir il sonra Tiflis Vilayət Ruhani Məclisinin üzvü seçilmişdir. O, Tiflisdə ruhani xadim kimi tanındıqdan sonra 1895-ci ildə Gəncə Vilayət Ruhani Məclisinin sədri təyin olunmuşdur. Məhəmməd Pişnamazzadənin mütərəqqi fikirləri və təhsil sisteminə dünyəvi elmlərə üstünlük verməsi çar məmurlarının diqqətini çəkirdi. Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin təsisçisi və rəhbəri olduğu “Məktəbül-Xeyriyyə”-də tək Azərbaycandan yox, Türkiyədən olan müəllimlər də fəaliyyət göstərirdi.

1900-cü ilin dekabrında tərəqqipərvər əməlinə və maarifçilik fəaliyyətinə görə təqib

olunan Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin evində polis tərəfindən axtarış aparılmışdır. Bəhanə olaraq axundu Türkiyə və İran hökumətləri ilə əlaqə saxlayıb Qafqazda Rusiyaya qarşı itilaf hazırlamaq və hökumətə qarşı əks-təbliğat aparmaqda təqsirləndirilir. Bu yersiz günahlar əsasında Axund Məhəmməd Pişnamazzadə və onunla birlikdə 37 nəfər azərbaycanlı ziyalı “qiyama hazırlıq” bəhanəsilə həbs edilir. Axund Məhəmməd və üç nəfər üləma Türkiyəyə sürgün olunub, iki ildən sonra əfv edilərək vətənə qayıdırlar.

Məhəmməd Pişnamazzadə sürgündən qayıtdıqdan sonra maarifçilik fəaliyyətini qardaşı Axund Hüseyn Pişnamazzadənin rəhbəri olduğu “Mədrəseyi-Ruhaniyyə”-də dərs verməklə davam etdirmişdir. Həmin mədrəsədə Türkiyədə təhsil alıb gəlmiş Hüseyn Cavid və ədəbiyyatşünas, ədəbi tənqidçi, ilk Füzulışünas sayılan Abdulla Tofiq Sur, Türkiyədən gəlmiş müəllim Savad Cavad (Türkiyəli Əhməd Cavadın qardaşı) və s. dərs demişdir.

Həmin dövrdə Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin fəaliyyəti çoxşaxəli idi. O tək təhsil, marifçilik sahəsində yox, həm də xalqın mühafizəsində ən önəmli simalardan biri idi. Ermənilərin aktivləşməsi, müsəlmanlara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmələri Gəncədə ziyalıları və ruhaniləri onlara qarşı hərəkətə keçməyə vadar etmişdi. Axund əzilən müsəlmanların, haqları tapdalanan insanların ədalət mübarizəsinin önündə gedirdi. Hər gün Azərbaycanın müxtəlif məkanlarında vəhşiləşmiş ermənilər Azərbaycanlılara qarşı insanlığa zidd əməlləri icra edirdilər. Çar məmurları buna göz yumur, hətta onlara yardımçı olurdular. Məhəmməd Pişnamazzadə kimi din xadimlərimiz, mütərəqqi ziyalılarımız bunlara göz yuma bilməzdi. Onların vətən sevgiləri, milli qeyrətləri sərt addımlar atmağa vadar edirdi. 1905-1906-cı illərdə Ermənilərin simasızlığı qarşısında güc göstərə biləcək əsas şəhərlərdən biri Gəncə idi. Gəncədə bu işlərə Ələkbər bəy Rəfibəyli ilə Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə rəhbərlik edirdi. Həmin dövrdə Gəncədə gizli yaranmış Difai ad olaraq partiya hesab olunsada, mahiyyət etibarı ilə müsəlmanların, Azərbaycanlıların, çar məmurları tərəfindən əzilən

məzlum insanların qisasını alan intiqamçı bir təşkilat idi [2,s.93]. O dövrdə Azərbaycanlıların yaşam düşüncəsində hakim mövqeyə malik güc din idi. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə milli işlərin önündə gedən əsas din xadimi idi. Çox çətin, məsuliyyətli qərarların və fəvvaların arxasında Məhəmməd Pişnamazzadənin imzası dayanırdı.

Çar polis məmurları Difai fəallarından dörd nəfərin evində axtarış aparıb, ideoloji ədəbiyyat və müxtəlif sənədlər aşkar etmişlər. Əldə olunan sübutlar əsasında Axund Məhəmməd Pişnamazzadə də daxil olmaqla hamısını sürgünə göndərmişdirlər. Axund Məhəmməd Pişnamazzadə Kazanda ikinci dəfə sürgün həyatı yaşamışdır. Sürgündə olduğu müddətdə yenə də fəaliyyətdən qalmır. Həştərxanda nəşr olunan "Həmiyyət", "Günəş", "Burhani-tərəqqi" kimi qəzetlərdə məqalələrlə çıxış edirdi. [12]

Sürgündən qayıdan Pişnamazzadə 1909-cu ildə Tiflisə gəlib, yaxın qohumu Fərəculla Pişnamazzadənin köməkliyi ilə Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin üzvü seçilmişdir. Artıq Şeyxülislam Mövlazadə vəzifəsindən istefa verdiyindən müsəlmanlar arasında böyük hörmətə, nüfuza, təsir imkanlarına malik Pişnamazzadə Ruhani İdarəsinə sədr seçildi. Həm iki dəfə sürgün həyatı yaşamış Axundun özünə nəzarət etmək, həm də əhalini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə imperiya üsul-idarəsi bu siyasi oyunlara getmiş, lakin onu bu vəzifəyə rəsmən təsdiq etməmişlər.

Bu dövrdə Türkiyə I Dünya müharibəsinə qoşulur və Rusiyaya qarşı cihad elan edir. Azərbaycanlıların müsəlman ölkəsi Türkiyəni müdafiə etməsindən narahat olan çar Rusiyası din xadimlərindən öz xeyrinə istifadə etməyə çalışırdı.

1914-cü ildə Tiflisə gələn Çar II Nikolay həm şiə müsəlmanlarının lideri Şeyxülislam Məhəmmədəli Pişnamazzadə, həm də sünni müsəlmanlarının lideri Müfti Hüseyn Əfəndi Qayıbovla görüşmüş, çıxışlarını dinləmiş və onların simasında bütün müsəlmanları salamlamışdı [5, s.136].

Bundan sonra, 1915-ci il yanvarın 14-də İmperator tərəfindən Pişnamazzadə Zaqafqa-

ziya Şiə Ruhani İdarəsinin sədri və Zaqafqaziya şeyxülislamı vəzifəsinə rəsmən təsdiqləndi.

1915-ci ildə Türkiyənin Ərdəhan və Qars mahallarında gedən döyüşlər nəticəsində atası itirmiş çoxlu sayda kimsəsiz uşaqlar bir hissəsi Bakıya gətirilmişdilər. Koməksiz və biçarə uşaqlar qərrib şəhərin küçələrini dolaşaraq acından ölməmək üçün bir tikə çörək dilənirdilər. Qaçqınların arasında qucağı körpəli analar, qocalar da vardı. Ərdəhan və Qars faciələrini təsvir edən qəzetlər sahibsiz qalan uşaqların bir qisminin Rusiyaya, bir qisminin Gəncə və Tiflisə gətiriləcəklərini yazırdılar. Sahibsiz uşaqların Rusiyaya aparılması onların dilinə, dininə, mənəviyyətinə, psixologiyasına, sözsüz ki, təsir edəcəkdi. Ziyalılarımız çıxış yolu axtarır tapmaq haqqında fikirləşirdilər. Bu müşkülün daha doğru şəkildə həll olunması üçün Qafqaz Şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin "Son xəbər" qəzetinin 1915-ci il 7-ci nömrəsində bir elanı dərc olunur. Şeyxülislam müsəlmanlardan xahiş edirdi ki, bu il oruçluq bayramında Qafqaz müsəlmanları fitrə-sədəqələrini başqa yerə verməyib ruhani və qazılar vasitəsilə Tiflisə göndərsinlər. Toplanacaq bu fitrə-sədəqələr hesabına Tiflisdə "Yetimlər evi" açılacaq, orada Ərdəhan, Ərzurum və Qars döyüşləri nəticəsində yetim qalan uşaqlar saxlanılacaq, onlara təlim-tərbiyə veriləcəkdir. Şeyxülislamın təklifi müsəlmanlar tərəfindən razılıqla qarşılır. Hətta Axund Məhəmməd Pişnamazzadə Əhməd Cavadla birlikdə qapı-qapı gəzərək onlara varlıların evində yer edirdilər [4, s.377]. Bu hadisə bu gündə Gəncədə bir çox insanların xatirəsində yaşayır. Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə rəhbərlik etdiyi idarədə xeyriyyəçilik işini davam etdirirdi. İmkansızlara yardım göstərir, maaşlarından xeyriyyə işlərinə sərf edir, əsirlərin, onların övladlarının yaşaması üçün əllərindən gələni edirdilər.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada inqilab baş verdikdən sonra idarəetmə orqanlarında pərakəndəlik yarandıqda Gəncədə sabitlik yarıdan qüvvə Gəncə Müsəlman Milli Komitəsi idi. Həmin dövrdə Gəncədə Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin rəhbərliyi altında "İttihad-İslam" adlı cəmiyyət fəaliyyət göstərirdi.

1918-ci ildə mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu və ölkə siyasi müstəqilliklə yanaşı, din sahəsində də müstəqillik əldə etdi. Müfti Mustafa Əfəndi Əfəndizadə avqust ayında Gəncəyə gəldi. 1918-ci il sentyabrın 1-də onlar könüllü olaraq "Məşixət" deyilən vahid orqanda birləşmək qərarına gəldilər.

Qafqazda çar Rusiyasının sonuncu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin isə ilk şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamazzadə olmuşdur. Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə həmişə İslam birliyinin tərəfdarı olub, ona görə bütün məzhəblərin, onun rəhbərlərinin hörmət və sevgisini qazanmışdı. Müsəlmanların xoşbəxtliyi onun ən ali məqsədi idi. O heç vaxt şəxsi maraqlardan, fərdi mənafeylərdən çıxış etməyib.

1918-ci ilin 30 oktyabrında şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadənin imzası ilə hökumətə 367 nömrəli 4 bölmədən ibarət təkliflər məktubu ünvanlanır ki, I bəndi: "Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdüdlərində "Məşixət-i İslamiyyə" adı altında ruhani idarəsi təsis edilsin və ona Osmanlıda mövcud olan Məşixət kimi tam müstəqillik verilsin" tələbindən ibarət olmuşdur. Bu təşəbbüsü ilə Şeyx məzhəb ayrılıqlarından istifadə edərək Qafqazda müsəlmanlar arasında düşmənçilik yaratmaq istəyən çarizmin siyasətinə son nöqtə qoydu. Dini rəhbərlərin irəli sürdüyü birgə səylər nəticəsində 1 sentyabr 1918-ci il tarixli birgə qərar ilə hər iki idarə "Məşixət" adlanan vahid bir idarədə birləşdirildi. Bakının azad edilməsindən sonra Məşixət ölkənin paytaxtına köçürüldü. Həmçinin, paytaxtın Gəncədən Bakıya köçməsinə sonra şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin 10 dekabrında şeyxülislamlıq vəzifəsindən istefa verib Gəncə Cümə məscidində axund kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci ilin 28 aprelində bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdilər. M.Pişnamazzadə bu dəfə "Şura" adıyla gələn rusların növbəti təqibinə məruz qalaraq həbs olundu. N. Nərimanov bu haqda məlumat alan kimi şeyxin azad olunmasını əmr etdi. Vaxtilə çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizəsi, məhz çarın sürgünlüyündə olması bolşeviklərin Məhəmməd Pişnamazzadəyə qarşı münasibətini yüngülləşdirsə də, o

təqiblərdən yaxasını qurtara bilmədi. Evində axtarış aparılaraq dini kitabları müsadirə olundu, fəaliyyətinə isə qadağalar qoyuldu.

1938-ci ildə ildə Gəncədə vəfat edən Pişnamazzadə oradakı İmamzadə məzarlığında babası Mövlana Molla Hüseynin sərdabəsində dəfn olundu.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi tarixinin, sədr kimi fəaliyyət göstərən şeyxülislamlarının həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeyxülislam olmaqla yanaşı görkəmli pedaqoq və ictimai –siyasi xadim olan Pişnamazzadə xalqa xidməti özünə ən yüksək əxlaqi borc hesab edərək, ömrünü xalqın savadlı, saf, milli-dini ruhda yetişməsinə qulluq etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Əhədov A. Azərbaycanın din və dini təsisatları Bakı, 1991.
2. Əzizov E. Difai – XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009.
3. Hüseynli R.S. Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında : tarix e. n... dis. /; Bakı, 1996.
4. İsayev Ə. Gəncə və Gəncəlilər. Bakı, 2008.
5. Məmmədli H. Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar. Bakı, 2005.
6. Paşazadə A.H. Azərbaycanın şeyxülislamlığının tarixi // Dövlət və Din ictimai fikir toplusu. 2007 (2), s.-41-55
7. Süleymanov M. Gülüstən müqaviləsi. II c., Bakı, Elm və təhsil, 2014, 608s
8. Yunusov A. Azərbaycanın İslam Sülh və Demokratiya ins. Bakı, Zaman 2004 - 364 səh.
9. Türkiyə Diyanet Vəqfi. İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXIX c., İstanbul 2010.
10. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. [Текст] /сост. и подг. к печати Н. Г. Богданова, Я. М. Притыкин Ч. II. Феодальные отношения и колониальный режим 1843-1868 гг. М.-Л., 1936.

11. Кулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Азербайджана в конце XIX-начале XX вв. В ракурсе

армяно-Азербайджанских политических отношений. Баку, 2003.

12. https://www.youtube.com/watch?v=rW9mqa2_6NI

Summary

Sevinj Rahnulla

The last of tsar russia and the first shayk al-islam of the azerbaijani democratic republic

Keywords: *Azerbaijan, religious board, sheikhulislam, Mahammad Pishnamazzadeh, fight*

After having occupied the territories of Azerbaijan, Russia established the positions of Sheikhulislam and Mufti to control the Muslim confessors. 5 April 1872 year was separately founded both Ecclesiastical Offices of the Caucasian Sunnite and Shiah Muslims.

14 January 1915, Mahammad Pishnamazzadeh was officially appointed the head of the Caucasian Shiah Muslims Ecclesiastical Office according to the Emperor Nicholas I's order. He was the last Sheikhulislam appointed by the tsar. After the independence of Azerbaijan in 1918, the Offices were amalgamated under the name "Mashikha" and continued their activities under Pishnamazzadeh's leadership. So, he became the first religious leader of the Independent Azerbaijan. The period of Pishnamazzadeh's activities coincided with the strained, also glorious and historical period of Azerbaijan. He devoted his life to the struggle with tsarist Russia and Armenian occupiers. Pishnamazzadeh material assistance to Azerbaijanis, injured during genocide.

Резюме

Севиндж Рахнулла

Последний шейхульислам царской России и первый шейхульислам Азербайджанской Демократической Республики

Ключевые слова: *Азербайджан, Духовное Управление, шейхульислам, Мухаммад Пишнамазаде, борьба*

После оккупации Азербайджана царской Россией были основаны два отдельных духовных управления - для мусульман-суннитов и мусульман-шиитов. 14 января 1915 г. Мухаммед Пишнамазаде был официально назначен главой шиитского духовного управления мусульман Кавказа. После обретения независимости Азербайджана в 1918 г. управления были объединены под названием «Машиха» и продолжили свою деятельность под руководством Пишнамазаде. Итак, он стал первым религиозным лидером независимого Азербайджана. Период деятельности Пишнамазаде совпал с напряженным, в то же время славным историческим периодом для азербайджанского народа. Он посвятил свою жизнь борьбе с царской Россией и армянскими оккупантами. Пишнамазаде оказал материальную помощь азербайджанцам, пострадавшим во время геноцида.